

terwijl in dezelfde periode de rooms-katholieken zich richtten op de idealen en de bouwkunst van de Middeleeuwen. De oudste christengemeente zoals men die toen zag was voor de oud-bisschoppelijke cleresie het ijkpunt. Intern Nederlands, maar ook in de relatie met andere oud-katholieke kerken en bisschoppen, zoals die gestalte kreeg in de Unie van Utrecht van 1889. Wie denkt dat daarmee het 'Ziet hoe zij elkaar liefhebben' ten volle werd gerealiseerd en dat de utopie van de Handelingen van de apostelen in de negentiende eeuw herleefde, wordt in dit nuchtere en evenwichtige boek wel met beide benen op de grond gezet. Aan sacristieruzies en nieuwe scheuringen is blijkbaar voor geen enkele kerk te ontkomen, een bittere waarheid waarmee de oud-katholieke kerk tot op vandaag te maken heeft. En dan valt het fenomeen van de merkwaardige kerkelijke avonturiers die *wandering bishops* worden genoemd, nog (net) buiten het bestek van dit boek. Want dat begint met de wijding van Arnold Mathew door de oud-katholieke aartsbisschop van Utrecht Gerardus Gul in 1909, en is sindsdien niet tot een einde gekomen.

Schoon heeft een uitgebreid en goed geschreven verhaal geleverd over die enerzijds zo naar binnen gerichte, en tenslotte extraverte negentiende eeuw in de oud-katholieke Nederlandse gemeenschap. Daarmee is een kerkhistorische lacune opgevuld. Ik vermeld nog dat in het eerste hoofdstuk een objectief en verhelderend overzicht wordt geboden van de historiografie van vriend, vijand en buitenstaander rond ontstaan en voortbestaan van de cleresie, en dat Schoon afsluit met een galerij van de negentiende-eeuwse heren van de oud-bisschoppelijke cleresie, een verbeterde editie van de oude lijsten van Van Beek/Hooykaas en Verhey. Ook de daarbij afgedrukte portretten zijn de aandacht waard, al zijn ze wel erg klein uitgevallen. Twee heren Van Vlooten en J. Verhey, alle drie prominente spelers in het verhaal en geschilderd door Israëls, staan op de omslag.

Ton H. M. van Schaik

W. H. den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde. De geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde kerk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004, 245 blz., €35,-, ISBN 90 239 1286 1).

Het beginsel van de scheiding van kerk en staat uit de eerste Nederlandse grondwet van 1798 werd al in 1801 weer verlaten. Niet alleen werd toen in de grondwet bepaald dat kerken in het bezit zouden blijven van hun goederen. Ook traktementen, kindergelden en pensioenen die kerkdienaren genoten zouden van overheidswege aan hen verzekerd blijven. W. den Ouden, die in 1994 promoveerde op *Kerk onder patriottenbewind*, zet in zijn hier te bespreken nieuwe studie nauwkeurig uiteen welke vormen die financiële band tussen kerk en staat in de loop van de tijd heeft aangenomen en tot welke problemen en verwickelingen dat aanleiding heeft gegeven. Pas in 1983 werd hij met een afkoopregeling ten gunste van de kerkelijke pensioenen uiteindelijk verbroken. Maar nog tot 1987 achtte de overheid de financiering van de godsdienst belangrijk genoeg om kerkgenootschappen het recht te geven op inlichtingen van de belastingdienst inzake het inkomen van hun leden.

Al meteen na het begin van de Opstand tegen Spanje was in de zestiende eeuw door de gewestelijke overheden niet alleen bepaald dat de opbrengst van de goederen, waaruit voorheen het levensonderhoud van de katholieke geestelijkheid werd bekostigd, voortaan besteed diende te worden aan de gereformeerde kerk. Tevens gold sindsdien dat daar waar zulke goederen ontbraken de benodigde betalingen uit de publieke middelen zouden geschieden. Den Ouden geeft in het tweede hoofdstuk van zijn boek veel gedetailleerde informatie over de per gewest

en per stad vaak zeer uiteenlopende regelingen ten aanzien van zowel het beheer van kerkelijke goederen als de betaling van predikanten uit de tijd van de Republiek en hij wijst onder meer op de nadelige gevolgen van deze regelingen voor het onderhoud van de gebouwen.

Zijn studie is in hoofdzaak een feitelijk relaas. Hij stelt bijvoorbeeld niet expliciet de vraag aan de orde op welke verschillende manieren de relatie tussen kerk en staat in de loop van de tijd gemotiveerd is geweest en hoe veranderingen daarin te verklaren zijn. Zijn boek illustreert niettemin regelmatig met levendige voorbeelden en citaten hoe enerzijds de zorg voor de godsdienst als staatstaak werd gezien, omdat men vond dat de samenleving belang had bij de wijze waarop via religie normen en waarden kunnen worden geïnternaliseerd. Anderzijds toont hij de behoefte aan controle. Scheiding van kerk en staat kan riskant zijn omdat mensen door de invloed van geestelijken 'gevaarlijke werktuigen (kunnen) worden bij allerlei staatsintrigues', aldus een uitspraak in 1805. (76) De overheid diende daarnaast actief te 'waken dat het gepredikte diene tot bevordering der braafheid en tot vermeerdering van het welzijn van de Maatschappij', vond men in 1808. (58) 'Wiens brood men eet, diens woord men spreekt', was dan dus kennelijk de gedachte.

De opzet van het boek is soms wat onevenwichtig. Van de acht hoofdstukken is niet alleen het laatste, over de twintigste eeuw, maar ook het derde, met de titel 'Onder Lodewijk Napoleon', in vergelijking met de andere erg lang. Dat is verklaarbaar uit het feit dat de interesse van de auteur in de praktijk gelukkig niet beperkt is gebleven tot de geschiedenis van de Nederlands Hervormde rijkstraktementen alleen. Hij was begrijpelijkerwijs ook bijzonder geïnteresseerd in de verwickelingen die voortvloeiden uit het feit dat vanaf het begin van de negentiende eeuw voortaan aan alle kerken gelijkkelijk bescherming diende te worden verleend. De pogingen om een einde te maken aan de bevoorrechte positie van de Nederlandse Hervormde kerk maakten de geschiedenis van zijn onderwerp in het bijzonder gedurende de vijf jaar waarin de rooms-katholieke broer van Napoleon koning van Nederland was vanzelfsprekend nogal turbulent. Niet alleen speelde toen de eis tot teruggave van bij de reformatie onteigende kerkgebouwen. Bovendien moest in deze — voor de overheidsfinanciën desastreuze — jaren bekeken worden hoe door bezuinigingen op de voorgangers van de 1,2 miljoen hervormden, voortaan ook die van de 0,8 miljoen leden van andere gezindten — waarvan bijna 0,7 miljoen rooms-katholieken — gefinancierd konden worden.

Het waren opvallend genoeg de antirevolutionairen die vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw zouden gaan aandringen op het beginsel van scheiding van kerk en staat. De staat kan alleen strikte neutraliteit betrachten als de financiële banden tussen kerk en staat worden doorgesneden, aldus Abraham Kuiper. Den Ouden illustreert daarnaast hoe daarentegen uit notabele of adellijke kringen afkomstige kerkvoogden soms geen verantwoording wensten af te gaan leggen aan meestal uit eenvoudiger sociale lagen afkomstige kerkenraden in plaats van aan de overheid.

De wijze waarop van 1801 tot 1983 staat en kerk in Nederland door een 'zilveren koord' met elkaar waren verbonden en de verwickelingen in deze relatie vormen een authentiek en boeiend stukje Nederlandse geschiedenis. We kunnen er dankbaar voor zijn dat iemand als Den Ouden, die niet alleen predikant is geweest, maar tevens al in 1974 initiatiefnemer was van de zogenaamde 'actie Kerkbalans' — de unieke op huisbezoek gebaseerde financieringsbasis van de Nederlandse kerken vandaag de dag — de moeite heeft genomen om deze geschiedenis zo nauwkeurig uit de doeken te doen.

W. Fritschy

H. E. Delger, *Nuptiality and fertility. An investigation into local variations in demographic behaviour in rural Netherlands about 1800* (Dissertatie Nijmegen 2003, N. W. Posthumus series XII; Hilversum: Verloren, 2003, 200 blz., ISBN 90 6550 761 2).

In deze studie wordt een poging gedaan de demografische verschijnselen van huwelijkssluiting en (huwelijks) vruchtbaarheid in de jaren 1805-1810 in de provincies Gelderland en Overijssel kwantitatief te analyseren en in verband te brengen met achtergrondvariabelen van demografische (maar sterfte toch slechts marginaal en migratie in het geheel niet), culturele (godsdienst en dialect) en ecologische (bodemsomstandigheden) aard. Het analysereniveau is de gemeente. Deze worden ingedeeld in drie groepen: gemeenten waar de eigenerfde boeren dominant zijn; de proto-industriële gemeenten waar de huishoudelijke samenleving kleurde; en de gemeenten waar loonarbeid (doorgaans agrarische) aan het merendeel van de populatie een bestaan verschafte. De rijk gevulde archieven van de Bataafs-Franse tijd leverden voor deze operatie veel van het gewenste materiaal. Maar uiteraard — want wat bij alle historisch onderzoek van bovengenoemde periode normaal is — niet alles (zo zijn er bijvoorbeeld geen gegevens over leeftijdsopbouw, eerste huwelijken en hertrouw, buitenechtelijke geboorten, sex-ratio bij geboorte, en dergelijke). Allerlei relevante statistische technieken — waaronder bijvoorbeeld cluster en regressie analyses — werden op de veelheid van geconstrueerde variabelen losgelaten. Het resultaat is een zeer kwantitatief en statistisch getoonzette studie, waarin op een omvang van 136 bladzijden 33 tabellen in de tekst worden aangetroffen, terwijl de daaraan toegevoegde 26 bladzijden met appendices naast een overzicht van de gebruikte archieven en omschrijving van gehanteerde concepten ook nog eens 24 pagina's vol tabellen leveren.

Dit alles is indrukwekkend en zowel wat betreft materiaalverzameling als kwantitatief-statistische verwerking een vaktechnisch hoogstandje. Maar is deze studie daarom geslaagd te noemen? Kijken wij daarvoor eens naar het historiografisch kader waarin zij wordt geplaatst. De auteur deelt het historisch demografisch onderzoek in twee groepen/soorten in: onderzoek gericht op de moderne tijd (ruwweg na 1870) en op de premoderne tijd (ruwweg vroeger dan 1870). In zijn onderzoek (1805-1810) 'staat de premoderne periode centraal.' 'De historische-demografische geschiedschrijving geeft een klassiek beeld omtrent de wijze waarop mensen in het verleden demografisch gedrag vertoonden.' (183) Het lijkt en zal ook wel achteloos zijn neergeschreven, maar het is fout. Waar 'mensen' staat, had 'populaties' moeten staan. Ook volgens Van Dale is demografie 'het noteren, tellen en rangschikken van verschijnselen in of kenmerken van populaties.' Is dit spijkers op laag water zoeken? Nee, dat zal nog blijken. Het object van studie zijn populaties en niet mensen. Mensen vertonen geen demografisch gedrag, alleen populaties doen dat. Hoe groot een populatie minimaal en maximaal moet zijn om er op zinnige wijze demografische informatie aan te ontfutselen hangt uiteraard vooral van de vraagstelling af.

'Dit gedrag ... wordt in deze traditionele visie [op de premoderne periode, V.d. W.] gekenmerkt door weinig variatie in zowel tijd als ruimte.' (183) En iets verderop staat te lezen, dat bij ons het 'beeld van een min of meer statische samenleving' in die premoderne periode overheerst. Uw recensent is met stomheid geslagen! Als de samenleving tussen pakweg 1500 en 1850 al zo statisch en gekenmerkt door 'uniforme patronen van huwelijk en vruchtbaarheid' (183) in de traditionele historiografie van de historische demografie wordt gezien, waarom zijn die onderzoekers dan al meer dan een halve eeuw op zoek naar de demografische verschijnselen en ontwikkelingen binnen en tussen populaties uit die tijd? Om alsmaar weer hetzelfde te vinden? De samenleving van de repeterende breuk ('restrictive and fairly static demographic behaviour', achterzijde boek)? Of bedoelt de auteur te zeggen, dat in de oude samenleving